

Pavel Krejčí
Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav slavistiky
Brno
Česko

TOPONYMICKÉ KOMPONENTY S PŘÍZNAKEM KRITIKY, POSMĚCHU,
IRONIE V ČESKÉ, SRBSKÉ A BULHARSKÉ FRAZEOLOGII¹

Článek pojednává o českých, srbských a bulharských frazémeh, které mají ve své struktuře toponymický komponent s příznakem kritiky, posměchu, ironie. Frazeologický materiál byl shromážděn z frazeologických slovníků vydaných po roce 1990. Toponymické komponenty, na které jsme narazili, jsou svým charakterem lokální, regionální nebo globálně identifikovatelné. Nejčastěji se mezi nimi vyskytovala oikonyma (10), ve výrazně méně pak choronyma (2) a hydronyma (1).

Klíčová slova: česká frazeologie; srbská frazeologie; bulharská frazeologie; frazémy s toponymickým komponentem

TOPONYMIC COMPONENTS WITH A SIGN OF CRITICISM, RIDICULE AND IRONY
IN CZECH, SERBIAN AND BULGARIAN PHRASEOLOGY

The article presents the Czech, Serbian and Bulgarian phrasemes that have in their structure toponymic component with a sign of criticism, ridicule and irony. The phraseological material was collected from dictionaries of phraseology issued after 1990. The toponymic components we encountered by their nature are locally, regionally or globally known. Most often, oiconyms were among them (10), significantly less choronyms (2) and hydronyms (1).

Key words: Czech phraseology; Serbian phraseology; Bulgarian phraseology; phrasemes with a toponymic component

¹ Tato studie vznikla na Masarykově univerzitě v rámci projektu Generální konflikt a jeho odraz ve slovanských literaturách, jazycích a kulturách, číslo MUNI/A/0959/2015, podpořeného z prostředků ústřední ústřední podpory na specifický vysokoškolský výzkum, kterou poskytlo MŠMT v roce 2016.

Frazémy s toponymickými komponenty, které jsou především na-eho p ísp vku, mají formálně velice blízko k frazémům s jinými propriálními komponenty (antroponyma, obyvatelská jména² apod.), z hlediska motivačního jsou ovšem často spíše spjaty s frazémy, které ve své struktuře obsahují nějaký etnonymický komponent nebo z něho odvozené adjektivum i kletikon. Mnohdy se v nich totiž odrážejí nejrozmanitější historické zkušenosti lokálního, regionálního nebo mezinárodního charakteru, stereotypy i předpoklady, a tyto konotace se poté mohou promítnout do významu frazému jako celku. Cílem našeho příspěvku je analyzovat zvolený typ frazémů z hlediska sémantické participace jejich toponymického komponentu na frazeosémantické klasifikaci frazémů. Z řady možných frazeosémantických polí jsme se pro účely tohoto příspěvku a s ohledem na rozsahové omezení rozhodli pro jeden: frazémy primárně sloužící k vyjádření kritiky, posměchu, ironie. Zvolený typ frazémů budeme zkoumat na českém, srbském a bulharském jazykovém materiálu, zdrojem nám budou novější frazeologické slovníky českého, srbského a bulharského jazyka: *Slovník české frazeologie a idiomatiky: 1 o P irovňání; 2 o Výrazy neslovesné; 3 o Výrazy slovesné* (S. F. František, Čermák a kol., 2009), (Keti Ankova-Nieva, 1993), (Vrbán, Vrtov, 1999), (Mira Nieva, 2002) a (Marija Banova a Stamenka Dimova, 2014).³

Hodnotící konotace shromážděných jednotek zvolené skupiny je přirozeně negativní. V českých, srbských a bulharských excerpovaných slovníkových příručkách je zaznamenán jeden frazém s toponymem globálně identifikovatelným (*Amerika*; ...) o bulharské ... š ... ť (... 1999: 144) uvádí M. Nievová s lexikálními variantami ... / ... / ... / š ... ť (... 2002: 252). Srbský ekvivalent má podobu ... / ... s variantou ... / ... š ... / ... , ... ť (... 2012: 18). V S. F. I. narazíme na dva sémanticky blízké idiomy: *objevit/objevovat Ameriku* šúdajň objevit, zjistit n. vymyslet, vymý-let, což je běžně známé a samozřejmé (pop. .: a být na to hrdý); upozornit, upozorňovat halasně na samozřejmé ť (Čermák a kol. 2009c: 37) a *myslet si, fle [objevil] Ameriku* šbýt samolibě a krátkozrace domýšlivý, projevovat domýšlivou pýchu (na svůj objev) ť (tamtéž). Význam právě uvedených frazémů je spojen s vyjádřením domýšlivosti, event. jistě v domostní naivoty osoby, které je výroky obsahující takový frazém určen. Toponymum */Amerika* frazeologický význam celé jednotky nijak nemotivuje, podstatný je tu přenos významu celého slovního spojení a jeho ironizace. Motivací frazému je

² Ta se ovšem v bulharštině k propriám neadí, což se projevuje i v pravopisu malým počátečním písmenem.

³ V posledním uvedeném slovníku nakonec vhodné odpovídající frazémy zjištěny nebyly, proto ani není uveden v závěrečném seznamu použité literatury.

tu bezesporu historická skutečnost objevení nového kontinentu (tzv. Nového světa) Janovským mořeplavcem ve španělských sloupcích Kryštofem Kolumbem.⁴

Pouze v české frazeologii se vyskytuje je-t jeden frazém s toponymem globálně identifikovatelným (*Ca ihrad* [...]):⁵ *je tam smradu jako v Ca ihradu* šhodně afl nesnesitelně to tam páchne (Čermák a kol. 2009a: 62). Dle slovníku se výraz šp vodně vztahoval ke skutečnému Ca ihradu (zde je fixován rýmem), který ó jako i jiná p ímo ská m sta v d ív j-ích dobách ó nápadně páchl (tamtéž). Zmíná fixace exonymického komponentu v uvedeném p írovnání zp sobuje jeho petrifikaci ó jméno ozna uje m sto, kterému se dnes český říká prakticky výhradně a v souladu s tureckou podobou *Istanbul* (jméno *Ca ihrad* spojené s byzantským obdobím lze považovat za historismus).

V dalších těchto frazémích (dvou srbských a jednom českém) se vyskytují toponyma regionálně identifikovatelná (hydronymum *Drina* [...], oikonymum *Kragujevac* [...]; ...) a choronymum *echy* [... ; ...]). Frazém ... š ... , ... , ... ō (... 2012: 245) zřejmě jednoznačně motivací vazbu mezi hydronymem a významem frazému nemá, spíše bychom mohli poukázat na jisté p ípodobně kritizované chování (nezvyklého, svým zp sobem chaotického) s výrazným klikatěním toku české Driny. P írovnání ... / ... š ... , ... ō (... 2012: 300) odkazuje na pravděpodobnou historickou meteorologickou zkušenost Srbů s Kragujevcem jako místem s čídkými srážkami. Motivace pravé strany p írovnání, která obsahuje oikonymum, je tedy pro pochopení sémantiky frazému velmi důležitá. P írovnání *vypravovat se jako vrabci z echy* šlořit a v podstatě zbytečně dlouho se oblékat, p ípravovat v cí s sebou a stále nechtěně oddalovat svůj odchod, popř. zdržovat druhého (Čermák a kol. 2009a: 393) nemá svým zobecněným významem špomalé konání š použitým toponymem žádnou souvislost. Pravá strana p írovnání obsahuje pojmenování jednoho z nejčastějších ptáků, který bývá součástí ady frazém bez výrazné logické souvislosti s frazeologickým významem. Celé p írovnání by na první pohled mohlo odkazovat na houfování vrabce před podzimním stěhováním do teplejších oblastí, avšak vrabec domácí (*Passer domesticus*) je pták stálý (srov. např. Dungel, Hudec 2001: 220), takže tato motivace nepřichází v úvahu.

Posledních několik frazémů obsahuje toponymický komponent označující lokalitu identifikovatelnou jen místně: bulharské město *Trojan*, usedlosti *Boj evci* a *Plakovci* nacházející se v bulharském městě Trjavna (viz ... - ... 1993: 278), pražské tvrze *Bohnice* a *Kateřinky*, české město *Chlumec* (ofic. *Chlumec nad Cidlinou*), české sémanticky přehlédné kvazioikonymum *Nemanice* a české ironizující kvazioikonymum *Kocourkov*. Název ní frazém ... š ... , ... ō (... - ... 1993: 189) je nositelem ironického příznaku stejně jako příklad s komponentem Název ní propoziční frazém ... š ... ō (tamtéž: 278) zjevně ke své slovní hříčce vyvolává paronymie oikonyma ... se substantivem ... se substantivem

⁴ V souhlasnosti se však Kolumbovo šobjevení vnímá spíše jako novověké šznovuobjevení, první Evropané, kteří k tomuto kontinentu dopřeli, byli ufl Vikingové kolem roku 1000 (viz např. Homolová 2010).

⁵ Onu globální identifikovatelnost Ca ihradu je tu spíše nutno brát ve smyslu megapole samotné a její proslulosti. Slovanské označení je dešifrovatelné pouze ve slovanském světě.

. Jediným frazémem ironizujícím význam šporáflka⁶ je *dopadnout/pochodit jako sedláci u Chlumce* šbýt úplně, pop. s výsměchem poražen; v bec nic nezískat a dopadnout velmi špatně (ermák a kol. 2009a: 318). Frazém je motivován skutečnou historickou událostí: š[v] r. 1775 bylo u *Chlumce nad Cidlinou* poraženo nejvíce povstání venkovského lidu východních Čech proti pruské kruté robotě (tamtéž).

Neenormální chování se dá český vyjádřit několika frazémy, v nichž se vyskytuje jméno tvrti, která je lokálně známá tím, že je v ní psychiatrická klinika. S FI nabízí dvě takové lokality, ob pražské – Bohnice a Kateřinky. Jedná se o frazémy *patit do Bohnic/Kateřinek* šbýt blázen, bláznit, chovat se nenormálně, nesmyslně, pop. i hrozivě a nebezpečně (tj. zasloužit si nebo potěbovat internaci v ústavu) (ermák a kol. 2009c: 52), *utéct z Bohnic/Kateřinek* šbýt nerozumný, bláznivý; chovat se nesmyslně, (jakoby) nerozumně, bláznivě (tamtéž) a *je/vypadá jako by/když utekl z Bohnic* šbýt podivný, nevhodný nebo nedostatečný a směšně; nebýt zcela oblečen nebo zapnut a působit divně, bláznivě; chovat se, mluvit, pohybovat se podivně, nejasně, trhavě a směšně nápadně (tamtéž), který již nevyjadřuje pouze způsob chování, ale může se týkat jen způsobu oblékání. Poslední frazém s touto toponymickou komponentou je *dostat se/p íjít do Bohnic/Kateřinek* šbýt odvezen, zavřen do blázince (např. v pražské tvrti Bohnice); být nucen internován v ústavu pro choromyslné (tamtéž). Jeho význam je však dle slovníku odlišný o *Bohnic* i *Kateřinky* zde fungují jako metonymické označení psychiatrického ústavu v bec.

Kvazioikonymum *Nemanice* je součástí slovesného frazému *být/bejt (pán/princ) z Nemanic* šbýt zcela chudý a nemít žádný velký majetek ani peníze (ermák a kol. 2009c: 435), resp. nominálního frazému *princezna z Nemanic* šnemajetná, chudá dívka, pop. nevsta (ermák a kol. 2009b: 275). Tvar Gpl. *Nemanic* je svou zvukovou podobou prakticky totofonní/homofonní/ se slovesným syntagmatem *nemá nic* (úplné homofonii brání pouze absence kvantity), ve spojení s předložkou z navíc připomíná tzv. –lehtický predikát (viz též ermák a kol. 2009c: 435). Skutečnou obcí Nemanice⁶ komponent ve výše uvedených frazémech podle S FI neoznačuje (viz tamtéž), vyloučit inspiraci reálně existující obcí ale podle našeho názoru s jistotou nelze. Jelikož se však přikláníme k názoru prezentovanému v S FI, nazýváme komponent *Nemanice* kvazioikonymem. Posledním frazémem z této sémantické kategorie je *je to (tu) jako v Kocourkov* šje to v-estranně zmatené, směšné, si vzájemně odporující, nelogické (asto:) a bez nějakého cíle, smyslu; v-ese zde provádí samolibě, nesmyslně zvráceným, nemohutným a směšným způsobem (ermák a kol. 2009a: 159n.). Frazém evokuje především různé formy zmatku. Jeho literární předek je v S FI vysvětlen takto: *šKocourkov* je název smyšleného pohádkového města, ve kterém se v-echno dle hloupě, nerozumně, pop. směšně. Jako pojem (odpovídající svému staročeskému prototypu městu Abdé) se u nás rozšířil za obrození v satirě J. J. Langera a P. Chocholouška (tamtéž).

Na konci této kapitoly bychom se je třeba vrátili k otázce (kvazi)ikonym, tedy sídelních pojmenování, jejichž formální podoba je především motivovaná pořádkovou sémantikou celého frazému, přičemž je třeba odpovědět si na dvě otázky: existují taková sídla v daném jazykovém prostředí? Pokud si odpovíme šne, pak se nepochybně jedná o kvazioikonymum

⁶ Obec Nemanice se nachází na jihozápadě Česka u hranic s Německem, jiné Nemanice dnes tvoří součást českých Budjovic.

(p ípad si m fleme ozna it jako 1). Pokud si v-ak odpovíme šanoõ (2), pak se ihned nabízí navazující otázka: bylo takové oikonymum pouflito ve frazému zám rn práv s ohledem na p íhodnou podobu (2a), anebo je shoda oikonymického komponentu frazému a reálného sídla náhodná (2b)? V p ípad 2a bychom pak hovo ili o oikonymu (viz dále cit. výklad K. Ankovové-Ni evové o vlastních jménech *Boj evci* a *Pla kovci*), v p ípad 2b v-ak odpov není tak jednozna ná, nebo proces vzniku takového frazému, v etn jeho toponymického komponentu, probíhá shodn jako v p ípad 1, tj. konstruování funk n vhodného kvazitoponyma (nemusí totiž vřdy nutn jít jen o pojmenování sídelních jednotek), které v reálném sv t sv j motiva ní vzor nemá. Zatímco výklad v S FI se v p ípad (kvazi)oikonyma *Nemanice* p iklání k druhému, ekn me onomaziologickému postupu tvorby takového slova (2b), aniř by toto dilema v rámci p íslu-ného lemmatu v bec e-il, výklad K. Ankovové-Ni evové o jménech *Boj evci* a *Pla kovci* se zase p iklání k prvnímu, ekn me sémaziologickému postupu tvorby (2a), p i emř autorka ve svém výkladu nenabízí jinou mořnost, frazém charakterizuje jako ná e ní a odkazuje na dílo Petka R. Slavejkova , II. (1897), z níř byl frazém excerpován a kde řSlavejkov zaznamenává, ře *Pla kovci* a *Boj evci* jsou usedlosti v Trjavn . Slav. II 219õ (- 1993: 278 ó p eklad aut. ó P. K.).

Sonda do frazém s toponymickým komponentem s p íznakem kritiky, posm chu, ironie, kterou jsme provedli na základ excerpce nov j-ích frazeologických slovník eského, srbského a bulharského jazyka, p inesla zajímavá zji-t ní p edev-ím ohledn p vodu a motiva ní role samotných toponym. Uv domujeme si p itom nedostatek podobných sond p edev-ím z hlediska informace o tom, do jaké míry ó a zda v bec je-t ó je slovníkem zachycený frazém v daném jazykovém spole enství srozumitelný (sémantická pr hlednost frazeologické jednotky tu p itom hraje jen podruřnou roli; více o tom viz nap . u Krej ové a Staljanovové [2016]). P i pokusu o kontrastivní pohled esko-srbsko-bulharský je navíc nutno vzít v potaz skute nost, ře zatímco na srbské stran vy-el ve sledovaném období pouze jeden slovník (nepo ítáme-li jeho stru n j-í variantu z roku 2007),⁷ bulharská frazeografie se tu projevila řv plné síleõ ó ve sledovaném období vyprodukovalo p t r zných autor (Ketí Ankova-Ni eva, Mira Ni eva, Marija Banova, Stamen Dimova a V rban V tov) ty i výkladové slovníky men-řho formátu, které vy-ly u ty rozli ných vydavatelství (ř . õ, ř õ, ř õ a ř õ) ve t ech r zných univerzitních m steh (Sofie, Plovdiv, Veliko T rnovo).⁸ Bezesporu řprvní housleõ tu v-ak hraje eská frazeografie, její ty svazkový *Slovník eské frazeologie a idiomatiky* svou ří í, koncep ností a d kladností zpracování nemá v dané konstelaci konkurenci. P ese v-echna úskalí se pokusíme o ur itou rekapitulaci:

⁷ (or e Ota-evi , Beograd 2007).

⁸ Zám rn p itom pro tuto práci ponecháváme stranou dal-í dva specializované bulharské frazeografické produkty, které jen podtrřují nebývalou plodnost bulharské frazeologické -koly ó (V rban V tov, Veliko T rnovo 2002) a (Ani Nanova, Sofija 2005).

1. Frazém s toponymickým komponentem *globáln rozpoznatelným (GLOB)* jsme identifikovali celkem 4⁹ ó 2 eské (s toponymickými komponenty *Amerika, Ca ihrad*), 1 srbský (s toponymickým komponentem) a 1 bulharský (s toponymickým komponentem); pouze v eské frazeologii jsme p itom v této kategorii identifikovali i jiný frazém nejl mezijazykov ekvivalentní s komponentem *Amerika/* .

2. Frazém s toponymickým komponentem *regionáln rozpoznatelným (REG)* jsme identifikovali 3 ó 1 eský (s toponymickým komponentem *echy*), 2 srbské (s toponymickými komponenty ,) a 0 bulharských; v této skupin se nenacházejí fládné mezijazykové ekvivalenty.

3. Frazémy s toponymickým komponentem *lokáln rozpoznatelným (LOK)* jsme identifikovali 7 ó 5 eských (s toponymickými komponenty *Chlumec, Bohnice, Kate inky, *Nemanice, +Kocourkov*), 0 srbských a 2 bulharské (s toponymickými komponenty , * , *).

Hv zdi kou [*] jsme v na-em vý tu ozna ili taková (kvazi)toponyma, která jsou sémanticky pr hledná, a to bez ohledu na to, zda ozna ují skute nou, v reálném sv t jsoucí lokalitu, území nebo jiný topos, i nikoliv (*Nemanice, ,*). K ífkem [+] jsme naopak ozna ili prokazatelná kvazitoponyma (*Kocourkov*). Je pozoruhodné, fle tento typ komponent není sémanticky pr hledný, ale svou funkci splní teprve tehdy, projeví-li znalost p íslu-né konotativní sloflky významu adresát v dané komunika ní situaci.

Z uvedené statistiky je dob e patrná výrazná p evaha eských frazém v první a t etí skupin (GLOB, LOK) a srbských ve druhé skupin (REG) (jsme si p írozen v domi, fle procentuální hodnoty tu vyjad ují jen velice nízká ísla udávající po et zji-t ných jednotek). Z hlediska procentuálního bychom pom r mezi podíly eských frazém ve skupinách vytvo ených na základ kritería rozsahu rozpoznatelnosti toponymického komponentu mohli vyjád it 50 % : 33 % : 71 %, v p ípad srbských frazém je to 25 % : 67 % : 0 %, u bulharských pak 25 % : 0 % : 29 %. Pom r eských vs. srbských vs. bulharských frazeologických jednotek v jednotlivých skupinách pak íní 50 % : 25 % : 25 % (GLOB), resp. 33 % : 67 % : 0 % (REG), resp. 71 % : 0 % : 29 % (LOK).

Pokud jde o typ toponymických komponent , tak v na-ích excerptech byla zastoupena p edev-ím oikonyma (10 ó z toho 3 ozna ená [*] a 1 ozna ené [+]) a dále ve výrazn men-í mí e choronyma (2) a hydronyma (1).¹⁰

Literatura:

- . (1993), (: š . ů).
ermák F. a kol. (2009a), *Slovník eské frazeologie a idiomatiky 1. P írovnání²* (Praha: Leda).

⁹ V zásad synonymní frazeologické jednotky, které se mohou li-it v charakteru svých netoponymických komponent (kup . slovesných), ale do jejichfl sémantiky se toponymický prvek zapojuje fakticky stejn , po ítáme pro ú ely na-í statistiky jako jednu (nap . v t-í mnofství eských frazém s komponentem *Amerika*).

¹⁰ U dvousloflkového toponymického komponentu frazému ó zde íme zpráva, že ó jsme zapo ítali kafldou sloflku samostatn .

